

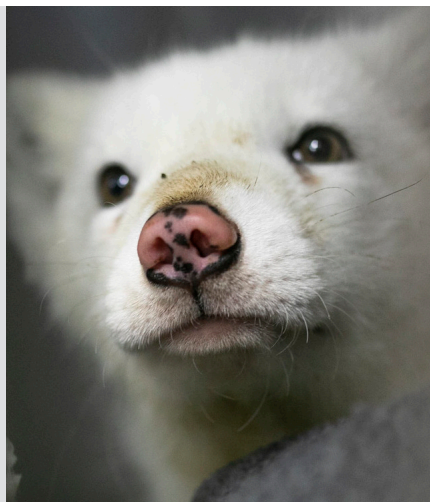
Jak wzmocnić prawną ochronę zwierząt w Polsce?

Najważniejsze postulaty

Zakaz hodowli zwierząt na futra

Poparcie społeczne

- Polskie społeczeństwo popiera wprowadzenie zakazu hodowli zwierząt na futra: według badania Biostat z 2021 roku 71,9% Polek i Polaków uważa, że hodowanie i zabijanie zwierząt dla ich futer nie powinno być w Polsce dopuszczalne.
- Europejską Inicjatywę Obywatelską "Fur Free Europe" ("Europa wolna od futer"), której celem jest wprowadzenie zakazu hodowli zwierząt na futro w UE i zakazu importu futer do UE, podpisało 1,7 mln Europejki i Europejczyków.

Czy zwierzętom na fermach futerkowych można zapewnić dobrostan?

- Zwierzęta hodowane na futra całe życie spędzają w małej klatce. W tych warunkach hodowli zwierzętom nie można zapewnić dobrotanu. Pojawiają się u nich między innymi stereotypie, samookaleczenia, urazy ciała i infekcje.
- Te zwierzęta to gatunki dzikie, nieprzystosowane do kontaktu z ludźmi. Eksperymenty przeprowadzone na fermach wykazują, że zwiększenie rozmiaru klatek do wielkości, która może być osiągalna na przemysłowych fermach futrzarskich, nie eliminuje stereotypii u zwierząt i nie wystarcza, aby wyraźnie poprawić ich dobrostan¹.
- Zwierzęta hodowane na futra nie należą do gatunków udomowionych. Podlegają one selekcji genetycznej przede wszystkim ze względu na jakość futra i jego umaszczenie. Strach przed człowiekiem jest kwestią drugorzędną.
- Najczęściej hodowane są norki amerykańskie – gatunek inwazyjny w Polsce. Norki są zwierzętami prowadzącymi w znacznym stopniu

wodny tryb życia, którego nie można zapewnić na fermach futrzarskich. Zarówno norki, jak i lisy oraz jenoty to gatunki przemierzające znaczne odległości, w poszukiwaniu terytorium, co jest niemożliwe w warunkach hodowlanych.

- Zwierzęta są zabijane w okrutny sposób – lisy i jenoty są rażone prądem poprzez umieszczenie jednej elektrody w pysku, a drugiej w odbycie zwierzęcia, a norki są gazowane
- W krajach, które próbowały poprawić dobrostan zwierząt hodowanych na futro (Niemcy, Szwajcaria), hodowla zanikła, ponieważ przestała być opłacalna ekonomicznie.

Jaki jest stan branży?

- ➔ Liczba ferm w Polsce spada z każdym miesiącem, maleje też liczba hodowanych zwierząt. Dane za drugą połowę 2022 roku (Główny Inspektorat Weterynarii): 375 ferm mięsożernych zwierząt futerkowych, w tym 150 zawieszonych lub pustych ferm norek. W 2022 roku na fermach było utrzymywanych około 4–4,5 miliona zwierząt².
- ➔ Globalna produkcja skór z norek zmalała dwukrotnie między 2020 a 2022 rokiem – w 2022 roku wyniosła 17 milionów (w tym: UE – 7,6 miliona; Chiny – 5,7 miliona).
- ➔ Już 18 krajów UE wprowadziło całkowity zakaz hodowli zwierząt na futro. Trwają prace nad zakazem w Litwie i Rumunii.
- ➔ Zbankrutowały giełdy futer w Kanadzie (NAFA) i Danii (Kopenhagen Fur), które były głównymi odbiorcami polskiej produkcji.
- ➔ Fermy futrzarskie odpowiadają za 0,0008% PKB, 0,0016% polskiego eksportu, 0,00014% finansów publicznych, 0,03–0,06% polskiego rynku pracy³.
- ➔ Fermy są marginalnym pracodawcą: bezpośrednio na polskich fermach zatrudnionych jest ok. 2–3 tys. osób.
- ➔ Podmioty działające w branży futrzarskiej były i są odbiorcami pomocy publicznej, liczonej w latach 2004–2021 łącznie na poziomie dziesiątek milionów złotych.
- ➔ Norki amerykańskie są w Polsce gatunkiem inwazyjnym. Uciekając z ferm, powodują szkody w środowisku naturalnym – straty z tego tytułu to ok. 88,2 mln zł rocznie.

- ➔ Sąsiedztwo ferm powoduje spadek cen nieruchomości znajdujących się w ich otoczeniu – nawet o 50%. Główną przyczyną jest uciążliwość odorowa. Między innymi z tych powodów sąsiedztwo ferm wywołuje liczne społeczne protesty.
- ➔ Farmy stanowią zagrożenie epidemiologiczne – znane są przypadki transmisji wirusa SARS CoV-2 z ludzi na norki oraz z norek na ludzi. W 2020 roku z tego powodu rząd duński zdecydował o zabiciu 17 milionów norek, Holandia przyspieszyła wdrożenie zakazu hodowli zwierząt na futro o trzy lata, Szwecja i Włochy zawiesiły hodowlę norek na rok, a Włochy ostatecznie wprowadziły zakaz hodowli zwierząt na futro. W lipcu 2023 roku na fermach w Finlandii wykryto 20 przypadków (stan na 02.08.2023) ptasiej grypy, wskutek czego rząd fiński nakazał zabicie ok. 70 tysięcy norek i lisów⁴.
- ➔ Wprowadzenie zakazu hodowania zwierząt na futra nie spowoduje wzrostu cen mięsa drobiowego. Farmy mięsożernych zwierząt futerkowych wykorzystują tylko ok. 10% ubocznych produktów pochodzenia zwierzęcego (UPPZ). Gdyby była tutaj zależność, już teraz odnotowalibyśmy wzrost cen mięsa drobiowego w związku ze spadkiem liczby hodowanych zwierząt futerkowych⁵.

Odejście od hodowli klatkowej

W Unii Europejskiej trwa przegląd prawodawstwa dotyczącego dobrostanu zwierząt. Komisja Europejska zadeklarowała poparcie dla umieszczenia w nowych przepisach zakazu hodowli klatkowej zwierząt gospodarskich. Odejście od stosowania klatek ma szerokie poparcie społeczne: w ramach Europejskiej Inicjatywy Obywatelskiej „Koniec Epoki Klatkowej” zebrano niemal 1,4 mln podpisów. 75% Polek i Polaków uważa, że trzymanie zwierząt hodowlanych w klatkach powinno być zakazane (Biostat, 2023).

Jakich zwierząt dotyczy zakaz stosowania klatek?

- Potencjalna zmiana prawa dotyczy ponad 300 milionów zwierząt gospodarskich utrzymywanych w klatkach w Unii Europejskiej – kur niosek, cieląt krów mlecznych, macior (świń-matek), królików, przepiórek i innych.
- W Polsce w systemie klatkowym hodowanych jest ponad 39 mln kur niosek, ok. 1,5 mln cieląt, ok. 490 tys. świń-matek oraz ok. 1,7 mln królików hodowanych na mięso⁶.
- Polska jest szóstym największym producentem i drugim największym eksporterem jaj w Unii Europejskiej.
- 80% macior w Polsce utrzymywanych jest w jarzmach porodowych niewiele większych od ich ciała. Są odizolowane na tydzień przed planowanym porodem i przebywają w kojcu porodowym do 21–28 dnia po porodzie, kiedy to odsadza się prosięta. Kontakt z młodymi jest ograniczony do karmienia ich przez pręty klatki. Ciężarne świni nie mogą realizować naturalnego zachowania, jakim jest budowanie gniazda. Stosowanie jarzm porodowych uzasadnia się chęcią zapobieżenia przygnieceniu prosiąt przez matkę. Dowody naukowe wskazują jednak, że nie jest to efektywne, a śmiertelność w kojcach jest większa⁷.

- Ponad 80% cieląt spędza w kojcach pierwszych osiem tygodni życia. Dotyczy to cieląt krów mlecznych, które są oddzielane od matki wkrótce po porodzie. Cielęta są umieszczane w indywidualnych kojcach przypominających klatki lub tzw. igloo, czyli plastikowych budkach. Przestrzeń i możliwość ruchu są w nich ograniczone do minimum, a rozwój społeczny uniemożliwiony.
- Kury znoszące jajka w systemie klatkowym spędzają całe życie w klatce, w której na jedną kurę przypada powierzchnia nieco większa od kartki A4. W klatkach nie mają możliwości zaspokojenia swoich najbardziej podstawowych potrzeb, jak grzebanie w ziemi czy grzędowanie. Nigdy nie przebywają na świeżym powietrzu czy w naturalnym świetle. W Polsce w chowie klatkowym utrzymywanych jest 73% kur niosek.
- Zakaz chowu klatkowego kur niosek wprowadziły już: Czechy, Niemcy, Austria i Dania.
- Biznes od lat wycofuje jaja z chowu klatkowego ze sprzedaży. W Polsce już 150 firm zobowiązało się do wycofania jaj klatkowych z oferty lub sprzedaży najpóźniej do 2025 roku, z czego 1/3 wprowadziła swoje deklaracje w życie.

Jakie są koszty odejścia od stosowania klatek?

- ➔ Łączny szacowany koszt przejścia na chów bezklatkowy kur niosek, świń-matek i cieląt to 5–6 miliardów zł⁹. Szacowany koszt odejścia od stosowania klatek w hodowli kur niosek to 1,7 miliarda zł, czyli ok. 550 mln zł rocznie w latach 2024–2026¹⁰.
- ➔ Szacunkowy wzrost kosztów produkcji jajek przy odejściu od stosowania klatek to 15%¹¹. W celu dostosowania ferm do nowych wymagań hodowcy będą mogli skorzystać ze środków dostępnych w ramach Wspólnej Polityki Rolnej.
- ➔ Szacowany czas potrzebny na transformację to 5–6 lat.¹²

Poprawa dobrostanu kurczaków hodowanych na mięso

- Kurczaki hodowane na mięso, tzw. brojlery, to najliczniejsza grupa zwierząt lądowych hodowanych przemysłowo. Polska jest największym producentem drobiu w Europie – w naszym kraju hoduje się rocznie już około 1,5 miliarda kurczaków, podczas gdy w całej UE jest to łącznie 6 miliardów. Ponad połowa produkcji drobiu przeznaczana jest na eksport, głównie do zachodnich krajów UE.
- W ramach rwającego obecnie przeglądu prawodawstwa dotyczącego dobrostanu zwierząt Komisja Europejska pracuje nad wprowadzeniem zmian w legislacji, które zapewnią kurczakom hodowanym na mięso podstawowy poziom dobrostanu.

Zakaz stosowania ras szybko rosnących.

- Większość kurczaków hodowanych w Polsce na mięso należy do ras szybko rosnących, które zabija się w wieku 5–6 tygodni. Ich wzrost w ciągu ostatnich 60 lat przyspieszono czterokrotnie, stosując selekcję genetyczną. Zmieniono budowę ciała kurczaków w taki sposób, by rozwijały bardzo duże mięśnie piersiowe. Jak potwierdzają m.in. opinie naukowe Europejskiego Urzędu ds. Bezpieczeństwa Żywności, genetyka jest jednym z najważniejszych czynników mających wpływ na zdrowie i dobrostan kurczaków. Nienaturalnie szybki przyrost masy bardzo obciąża organizmy kurcząt¹³.
- Pod ciężarem nieproporcjonalnie dużych mięśni piersiowych kości ulegają bolesnym deformacjom. Badania wykazują, że 89–98% kurczaków szybko rosnących ma w jakimś stopniu upośledzony chód, przy czym 25–30% to bolesne, zaawansowane kulawizny¹⁴. Zdarza się, że urazy układu kostnego prowadzą do całkowitego bezruchu – zwierzę nie jest w stanie ustać na własnych nogach i podnieść się samodzielnie, jeśli

upadnie. Niewydolność serca prowadzi z kolei do bolesnych zaburzeń metabolicznych, takich jak wodobrzusze, czy do ataków serca (syndrom nagłej śmierci sercowej).

- W ocenie Głównego Lekarza Weterynarii „zapewnienie właściwego poziomu dobrostanu kurczętom ras szybko rosnących, z jakimi mamy do czynienia w przypadku kurcząt brojlerów, jest niezwykle trudne. Kurczęta brojlery żyją ok. 42 dni, w tym czasie powiększając swoją masę wielokrotnie, co wpływa na ich behavior oraz możliwości motoryczne. Powyższe powoduje, że nawet nieznaczne zaburzenie warunków panujących w kurniku ma znaczne konsekwencje dla zdrowia, a tym samym dobrostanu tych zwierząt”¹⁵.
- Gwałtowny wzrost oraz duże względem reszty ciała mięśnie piersiowe sprzyjają rozwojowi miopatii, czyli chorób mięśni jak np. białe włókna, która charakteryzuje się występowaniem na filetach z piersi kurczaków widocznych białych pasków biegnących w poprzek mięsa. Jest to odkładająca się, niepożądana tkanka tłuszczowa, która zastępuje tkankę mięśniową. Choroba białych włókien to zauważalny gołym okiem skutek zbyt szybkiego przyrostu masy kurczaków, skutkujący obniżoną jakością mięsa¹⁶.
- Postulujemy rezygnację ze stosowania ras szybko rosnących w hodowli kurczaków na mięso oraz przejście na rasy o bardziej zrównoważonym tempie wzrostu, tzw. „wolniej rosnące”, które charakteryzują się lepszym zdrowiem i poziomem dobrostanu. U brojlerów ras wolniej rosnących występuje niższy wskaźnik śmiertelności i zachorowań, cechują się one wyższą odpornością. Praktyka dowodzi, że odejście od hodowli ras szybko rosnących zmniejsza ryzyko wystąpienia antybiotykooporności u ludzi: zaobserwowano, że rasy wolniej rosnące wykazują nawet sześciokrotnie mniejsze zapotrzebowanie na antybiotyki¹⁷.

Zmniejszenie stłoczenia kurczaków na fermach.

- Na fermach kurczaków hodowanych na mięso dopuszczalne prawnie zagęszczenie zwierząt to maksymalnie 33–42 kg/m², co oznacza, że na 1 m² przypada nawet 20 ptaków. Z powodu budowy ciała i problemów z układem kostnym kurczaki ras szybko rosnących są mało aktywne, a stłoczenie dodatkowo ogranicza ich mobilność. Z tego względu zwierzęta nie mogą się swobodnie przemieszczać i są zmuszone leżeć na ściółce, której nie wymienia się w trakcie życia stada, a im wyższe zagęszczenie, tym więcej w niej odchodów. Uwalniane z nich substancje powodują bolesne stany zapalne skóry na piersiach, stawach skokowych czy stopach, co dodatkowo utrudnia zwierzętom chodzenie.
- Postulujemy obniżenie dopuszczalnej gęstości hodowlanej na fermach brojlerów. Opinie naukowe dot. dobrostanu kurcząt sugerują, że zagęszczenie powinno zostać zmniejszone drastycznie (nawet trzy- lub czterokrotnie). Biorąc pod uwagę zarówno dobrostan zwierząt jak i czynniki społeczno-ekonomiczne, domagamy się ograniczenia zagęszczenia do maksymalnie 25–30 kg/m².
- Dzięki obniżeniu zagęszczenia ptaki mogą swobodniej się poruszać i odpoczywać. Występuje mniejsze ryzyko wzajemnych zadrapań oraz lepsza ochrona przed patogenami. Ruch stymuluje zdrowie kończyn zwierząt, mogą one też spełniać więcej potrzeb behawioralnych. Jakość ściółki również może ulec poprawie, co w połączeniu ze zwiększoną aktywnością ptaków dzięki zmianie ras ogranicza rozwój uciążliwych chorób skóry.

Poparcie społeczne

Według badania Biostat z 2022 roku aż 75,4% ankietowanych uważa, że sklepy, producenci żywności oraz restauracje powinny rezygnować ze sprzedaży i oferowania mięsa z kurczaków ras szybko rosnących na rzecz kurczaków z ferm o podwyższonym dobrostanie. 85,3% respondentów stwierdziło, że producenci drobiu powinni poprawić warunki, w jakich są hodowane kurczaki.

Powołanie rzecznika ochrony zwierząt

- Obowiązujące regulacje prawne nie są w stanie zagwarantować należytego zabezpieczenia dobrostanu zwierząt. Nie mamy obecnie w administracji państwowej niezależnych organów, których zadaniem byłoby działanie na rzecz ochrony i poprawy warunków życia zwierząt. Prowadzi to w wielu przypadkach do fasadowości obowiązujących regulacji prawnych mających zapewniać zwierzętom ochronę. Dlatego apelujemy o ustanowienie odrębnej instytucji Rzecznika Ochrony Zwierząt, który byłby odpowiedzialny za podnoszenie poziomu ochrony prawnej zwierząt w Polsce¹⁸.

Zadania Rzecznika Ochrony Zwierząt:

- Opiniowanie projektów aktów normatywnych dotyczących prawnej ochrony zwierząt.
- Współpraca z wszelkimi organizacjami, fundacjami, stowarzyszeniami itp. działającymi na rzecz ochrony zwierząt.
- Inicjowanie i organizowanie działalności edukacyjnej i informacyjnej w zakresie związanym z prawną ochroną zwierząt.
- Podejmowanie innych działań służących prawnej ochronie zwierząt, np. wykonywanie czynności kontrolnych i nadzorczych w odniesieniu do innych instytucji państwowych.
- W sprawach naruszenia przez obywateli przepisów z zakresu ochrony zwierząt Rzecznik powinien wykonywać funkcje organu inicjującego postępowanie karne lub administracyjne i uczestniczącego na prawach strony w takich postępowaniach.

Rzecznik byłby autonomicznym organem państwowym – nie byłby zależny od rządu.

- Podejmowałby działanie z własnej inicjatywy, na wniosek określonych organów państwowych lub na wniosek obywateli.
- Postulujemy, aby Rzecznik Ochrony Zwierząt był wybierany przez Sejm. W procedurze wyboru Rzecznika powinien brać udział także Senat i wybór powinien być uzależniony od zgody tej izby.
- Chcielibyśmy, aby stanowisko Rzecznika piastowała osoba, która daje jak największą gwarancję prawidłowego wykonywania swoich obowiązków i faktycznie stoi na straży dobrostanu zwierząt, w związku z tym proponujemy, aby potencjalny Rzecznik Ochrony Zwierząt posiadał wykształcenie wyższe oraz doświadczenie w pracy ze zwierzętami.
- Rzecznik ten powinien móc ustanawiać swoich pełnomocników terenowych działających na wyznaczonych przez niego obszarach, np. w województwach.

Wprowadzenie regulacji prawnych ograniczających koncentrację i oddziaływanie ferm na lokalne społeczności

- Intensyfikacja i koncentracja chowu zwierząt wiąże się z szeregiem zagrożeń dla środowiska, zdrowia publicznego, społeczności lokalnych, którym przyszło żyć w cieniu wielkich ferm, a także przyczynia się także do zaniku małych i średnich gospodarstw¹⁹.
- W związku z tym mieszkańcy wsi od lat masowo protestują przeciwko zmianie rolnictwa w przemysł i domagają się niezbędnych zmian w przepisach prawa²⁰.
- Problem ekspansji ferm dotyka także samorządy, które coraz głośniejszymi głosem mówią o negatywnych skutkach dużej koncentracji ferm na swoim terenie. W apelu wystosowanym przez Ogólnopolskie Porozumienie Organizacji Samorządowych czytamy:

Szkodliwość ferm wielkoprzemysłowych ograniczana jest przez wiele krajów regulacjami prawnymi. Zapewne m.in. dlatego zwierzęta hodowlane w dużej ilości ferm usytuowanych w Polsce są własnością firm duńskich, holenderskich czy niemieckich. Wielkoprzemysłowa produkcja przysparza korzyści ich właścicielom. Gmina i mieszkańcy ponoszą jedynie koszty takiej działalności²¹.

Intensyfikacja hodowli i koncentracja ferm powoduje szereg zagrożeń i uciążliwości:

- Społecznych i ekonomicznych – smród, zamuszenie, spadek wartości gruntów i nieruchomości (nawet o 50%²²), odpływ ludności, upadek małych i średnich gospodarstw²².
- Środowiskowych – zanieczyszczenie wody, gleby i powietrza.
- Zdrowotnych – mieszkańcy sąsiadujący z fermami przemysłowymi skarżą się m.in. na takie objawy jak: przewlekłe stany zapalne górnych dróg oddechowych, ból głowy, łzawienie i pieczenie oczu²³.
- Epidemiologicznych – sprzyja powstawaniu i rozprzestrzenianiu się nowych ognisk chorób, takich jak ptasia grypa czy ASF. Epidemie wybuchające w zagłębniach kurzych czy świńskich stanowią zagrożenie dla milionów zwierząt oraz powodują coraz większe obciążenie dla budżetu państwa. Ze środków centralnych na zwalczanie zakaźnych chorób zwierząt w Polsce w 2021 roku wydano ponad 1,1 mld zł²⁴.
- Dla zdrowia publicznego – w związku z antybiotykoopornymi bakteriami pochodzącymi z ferm. Według Światowej Organizacji Zdrowia antybiotykooporność bakterii stanowi jedno z największych zagrożeń dla współczesnej medycyny. Już teraz w samej Europie rocznie z powodu antybiotykooporności umiera 25 tys. osób, a na świecie jest to ok. 700 tys. osób.

Brak wsparcia instytucjonalnego

- ➔ Mimo konsekwencji i zagrożeń, jakie wiążą się z przemysłowym chowem zwierząt, w dzisiejszym stanie prawnym budowa i rozbudowa takich instalacji odbywa się przypadkowo. Procedura administracyjna związana z uzyskaniem decyzji środowiskowej, pomimo formalnego „udziału społeczeństwa”, służy w zasadzie identyfikacji wpływu inwestycji na otoczenie i nie daje praktycznie żadnych możliwości zatrzymania inwestycji.
- ➔ Obecnie jedynym skutecznym narzędziem chroniącym dany obszar przed ekspansją ferm jest przyjęcie odpowiedniego planu miejscowego zagospodarowania przestrzennego (MPZP).

Potrzeba pilnych zmian prawnych na poziomie krajowym.

Wobec skali zagrożeń domagamy się wprowadzenia moratorium na budowę nowych ferm oraz wstrzymania obecnie trwających postępowań środowiskowych do momentu wprowadzenia następujących instrumentów prawnych:

- Dopuszczenie intensywnego chowu i hodowli zwierząt jedynie w lokalizacjach posiadających miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego (MPZP)
- Wprowadzenie reguł planistycznych lokujących przemysłowe obiekty hodowlane w bezpiecznych odległościach od siedzib ludzkich oraz od siebie nawzajem.

Źródła:

¹ Eurogroup for Animals, Respect for Animals, The case against fur factory farming: a scientific review of animal welfare standards and 'Welfur', 2023.

² Odpowiedź na wniosek o udostępnienie informacji publicznej, Inspekcja Weterynaryjna, dane za drugą połowę 2022.

³ Zachodni Ośrodek Badań Społecznych i Ekonomicznych, Ocena sytuacji branży hodowli zwierząt futerkowych i jej wpływu na polską gospodarkę, 2018.

⁴ YLE NEWS, All minks to be culled at bird flu sites, at least 50K fur animals already ordered killed, 2023.

⁵ Zachodni Ośrodek Badań Społecznych i Ekonomicznych, [Zakaz działalności ferm zwierząt futerkowych i jego konsekwencje społeczno-ekonomiczne](#), 2021.

^{6,9,11,12} Zachodni Ośrodek Badań Społecznych i Ekonomicznych, Odejście od chowu klatkowego zwierząt gospodarskich w Polsce. Koszty i korzyści. Analiza społeczno-ekonomiczna, 2023.

⁷ Europejski Urząd ds. Bezpieczeństwa Żywności, Welfare of pigs on farm, 2022.

⁸ [Główny Inspektorat Weterynarii](#), 2023.

¹⁰ Bank Credit Agricole, Raport AgroMapa, szacunkowy koszt przejścia z chowu klatkowego na chów ściółkowy, 2023.

¹³ Europejski Urząd ds. Bezpieczeństwa Żywności, Welfare of broilers on farm, 2023.

¹⁴ Cynthia Schuck-Paim, Wladimir Jimenez Alonso, Quantifying Pain in Broiler Chickens: Impact of the Better Chicken Commitment and Adoption of Slower-Growing Breeds on Broiler Welfare, 2022.

¹⁵ Inspekcja Weterynaryjna, pismo z dnia 15 września 2022.

¹⁶ Petracci M. et al., Wooden-Breast, White Striping, and Spaghetti Meat: Causes, Consequences and Consumer Perception of Emerging Broiler Meat Abnormalities, Comprehensive Reviews in Food Science and Food Safety, 2019.

¹⁷ Netherlands Veterinary Medicines Institute expert panel, Usage of Antibiotics in Agricultural Livestock in the Netherlands in 2021, 2022.

¹⁸ Łukasz Smaga, Rzecznik Ochrony Zwierząt, 2019.

^{19,20,23} Koalicja Społeczna Stop Fermom Przemysłowym, [Sprzeciw społeczny wobec ferm przemysłowych](#), 2020.

²¹ [Stanowisko Ogólnopolskiego Porozumienia Organizacji Samorządowych w sprawie regulacji funkcjonowania ferm wielkopowierzchniowych](#), 2019.

²² dr inż. Jerzy Mirosław Kupiec, [Analiza raportu Bezpieczne odległości od zabudowań dla przedsięwzięć, których funkcjonowanie wiąże się z ryzykiem powstawania uciążliwości zapachowej](#), 2022.

^{21,24} Zachodni Ośrodek Badań Społecznych i Ekonomicznych, Fermy przemysłowe a zagrożenie epidemiczne i epizootyczne. Analiza społeczno-ekonomiczna, 2022.

2023